

Острозька давніна.
Ostprig, 2016. – Вип. 5. – С. 67-84.

Сергій Серяков

ОСТРОЗЬКА ЄЗУЇТСЬКА ШКОЛА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.: МАТЕРІАЛЬНЕ ПІДГРУНТЯ ІСНУВАННЯ, ВИКЛАДАЦЬКИЙ СКЛАД, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО- КУЛЬТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Навчальні заклади Товариства Ісуса, поза сумнівом, відіграли важливу роль у культурному житті ранньомодерної України. Будучи ланками цілісної системи, заснованої на гуманістичній моделі освіти, вони перетворилися на потужні ретранслятори в українському соціумі елементів античної спадщини та культурних здобутків Ренесансу і Бароко. Не менш важливим наслідком освітньої діяльності єзуїтів стало те, що вона спровокувала потужні якісні трансформації в українській культурі, внаслідок чого остання власне й набуває в XVII-XVIII ст. подвійного – православно-латинського – обличчя.

Одним із елементів освітньої мережі ордену на українських землях Речі Посполитої була Острозька школа Товариства Ісуса. De jure вона розпочала свою діяльність у 1626 р.¹ як складовий елемент вже існуючого єзуїтського колегіуму. Останній своєю чергою постав двома роками раніше завдяки щедрим фундаціям Анни-Алоїзи Ходкевич². Наступні 24 роки, які відділяють цю подію від Хмельниччини, стали добою активної розбудови місцевого осідку Товариства Ісуса (в т. ч. – і його освітньої діяльності). У своїй статті я постійно повертатимуся до аналізу стану Острозької єзуїтської школи в 1648 р., оскільки він слугує певним еталоном на тлі тих негативних змін, які простежуються у її житті впродовж наступних десятиліть. Водночас цілісний аналіз навчальної діяльності місцевого осідку Товариства Ісуса слід почати з характеристики зовнішніх умов його існування і матеріальної бази. Адже в умовах військово-політичної завірюхи середини – третьої чверті XVII ст. це були ключові чинники, які й визначали характер, масштаби і якість освітньої діяльності Товариства Ісуса в регіоні.

Матеріальне підґрунтя орденських осередків формувалося за рахунок матеріалів і грошових сум, які єзуїти отримували від фундаторів і бенефакторів

¹ Першого року до Острозької єзуїтської школи вступило мало учнів, яких єзуїти навчали приватно. Повноцінний навчальний процес розпочався лише восени 1627 р. Див.: Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564-1995. – Kraków, 1996. – S. 483.

² Ibidem. – S. 482.

(така можливість регламентувалася «Конституціями Товариства Ісуса», а саме її статтями 326, 330-332³). Ці матеріальні ресурси приносили колегіумам і резиденціям певний щорічний прибуток від продажу сільськогосподарської продукції чи надання грошей у кредит. Напередодні Хмельниччини Острозький осередок ордену був певно найзаможнішим на українських землях – йому належало щонайменше 18 сіл (три з них мали фільварки)⁴. Отримуваний з них дохід був доволі значний. Скажімо, в 1645 р. загальні прибутки острозьких єзуїтів склали 21.000 «флоринів» (злотих). З-поміж тодішніх українських осідків ордену співставний з Острогом рівень добробуту фіксується тоді лише у Ярославі (17.514 зл.). Не менш показовими у цьому зв’язку є прибутки цілої низки українських колегіумів і резиденцій Товариства Ісуса в 1648 році – Вінницького (3.400 зл.), Переяславського (4.000 зл.), Красненського (4.050 зл.), Барського (4.500 зл.), Луцького (7.110 зл.) і Львівського (10.000 зл.)⁵.

Від рівня добробуту осередків ордену природно залежала їх здатність забезпечувати належні побутові умови для навчання учнів. У цьому плані Острозький колегіум Товариства Ісуса також належав до кола найкращих на теренах України. Станом на 1647/48 н. р. місцева єзуїтська школа (до речі – як і Львівська із Ярославською) не розміщувалася в окремому будинку. Але для її діяльності було виділено значну частину кам’яної споруди колегіуму, яка була спроектована (із урахуванням навчальних потреб) професійними архітекторами – Джакомо Бріано і Бенедетто Моллі⁶. Це створювало для учнів більш комфортні умови, аніж, наприклад, у Луцьку чи Красні (в цих містах єзуїтські школи розташовувалися в окремих будівлях, але ті були менш адаптованими до здійснення освітньої діяльності, оскільки опинилися в руках ордену вже у готовому вигляді (відповідно, у 1608-му та у 1617-1620 рр.)⁷.

Початок Хмельниччини став поворотним моментом у розвитку Острозького колегіуму, визначивши його тривалий занепад і марні спроби повернути «втрачений рай». Одразу ж після отримання звістки про поразку коронних військ у битві під Корсунем (26 травня 1648 р.), місцеві єзуї-

³ Konstytucje Towarzystwa Jezusowego wraz z przypisami Kongregacji Generalnej XXXIV oraz Normy uzupełniające zatwierdzone przez tę samą Kongregację. – Kraków-Warszawa, 2001. – S. 138-140.

⁴ Для порівняння: Красненському колегіуму тоді ж належало принаймні 7 сіл і одне містечко, Луцькому – 7 сіл, а Переяславському – лише єдине містечко Бубнів з околицями. Див.: Encyklopedia wiedzy o jezuitach... – S. 482, 330, 393, 498.

⁵ Archivum Romanum Societatis Iesu (далі скорочення: ARSI). – Polonica 11. – F. 200, 204; Polonica 12. – F. 125, 129, 135, 137, 140, 148.

⁶ Encyklopedia wiedzy o jezuitach... – S. 482.

⁷ Ibidem. – S. 393; Peleczar R. Szkolnictwo w miastach zachodnich ziemi województwa ruskiego (XVI-XVIII w.). – Rzeszów, 1998. – S. 91.

їти припинили навчання і відправили учнів на дострокові вакації⁸. Це започаткувало тривалу перерву у діяльності Острозької школи Товариства Ісуса, яка формально завершилася 1656 р.⁹, а в повній мірі – лише в середині 1660-х років.

Поряд із причинами політичного характеру (спорадичне перебування Острога під контролем Війська Запорозького) ця тривала перерва була також викликана й низкою інших чинників. Насамперед йдеться про перманентні військові дії, які точилися на Правобережній Україні наприкінці 40-х – на початку 50-х років XVII століття. Скажімо в 1648/49 н. р. Острозька єзуїтська школа не функціонувала саме тому, що вже призначенні викладачі (як зрештою – і всі місцеві єзуїти) вимушенні були тікати від війни до своїх сільських маєтків¹⁰. Перманентні напади, згідно із звітними документами Острозького колегіуму, також були однією з причин недієздатності місцевої школи в 1651-1656 pp.¹¹

Швидко відновити діяльність школи (навіть під час нетривалих тайм-аутів у військових діях) не дозволяли також масштабні руйнації, яких зазнала тоді міська інфраструктура Острозького колегіуму. Скажімо, лише в 1648 і 1649 pp. його будівлю було двічі спалено¹². Не дивно, що в третій частині «Catalogorum triennalium»¹³ за 1655 і 1658 pp. спустошений стан будівель ордену в Острозі визнається однією з причин недієздатності місцевої єзуїтської школи в 1651-1656 pp.¹⁴ 4 червня 1660 р. міські володіння Острозького колегіуму були знову пограбовані козаками і лише внаслідок щасливого збігу обставин уникли вогню¹⁵. З огляду на численні випадки масштабних руйнувань інфраструктури ордену в Острозі, не дивно, що її часткове віднов-

⁸ Zalęski St. Jezuici w Polsce. – Lwów, 1902. – T.3. – S. 24.

⁹ ARSI. – Polonica 12. – F. 138 v., 302; Polonica 53. – F. 22; Polonica 13. – F. 135-135 v., 206.

¹⁰ Ibidem. – Polonica 12. – F. 138-138 v.

¹¹ Ibidem. – Polonica 13. – F. 135 v.

¹² Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская // Київська старина. – Київ, 1883. – Т. 7, листопад. – С. 359; Encyklopedia wiedzy o jezuitach... – S. 482.

¹³ «Catalogus triennialis», або «Трирічний каталог» – звітний документ, який кожен осередок ордену мусив щотрирока (в Польській провінції Товариства Ісуса у другій половині XVII ст. цей інтервал втім складав від 2 до 5 років) висилати – за посередництва прокуратора провінції – до Риму. Каталоги складалися з трьох частин. У першій подавалася відкрита особова інформація про кожного члена певного єзуїтського осередку (ім'я, прізвище, місце народження, вік або рік народження, стан здоров'я, дата вступу до Товариства Ісуса, попередні функції у його складі, знання мов, складання обітниць і ступінь в орденській ієрархії). Друга частина містила секретну інформацію про кожного єзуїта (риси характеру, розумові здібності, життєву досвідченість etc.). В третьій частині подавалися короткі відомості про чисельність членів кожного єзуїтського дому, їх розподіл по категоріях, кількість викладачів і перелік навчальних курсів, які ними читалися. Але насамперед тут детально характеризувався матеріальний стан колегіумів і резиденцій (прибутки, видатки, борги etc.).

¹⁴ ARSI. – Polonica 13. – F. 135 v., 206.

¹⁵ Zalęski St. Jezuici w Polsce. – Kraków, 1905. – T. 4. – S. 1270.

лення стало можливим лише у 1652-му, а остаточне – аж у 1668 р.¹⁶. Події кінця 60-х – початку 70-х років XVII ст. знову актуалізували питання відбудови міських володінь Острозького колегіуму. Втім, перебіг реконструкції суттєво залежав від тодішньої військово-політичної кон'юнктури. Скажімо, в 1672-1675 і 1677-1678 рр. через часті набіги татар місцеві єзуїти цілком припинили фінансування будівництва¹⁷.

Спроможність Острозького колегіуму – швидко і у належних обсягах – відновити свою міську інфраструктуру визначалася поточним рівнем його економічного потенціалу і насамперед – прибутковістю землеволодінЬ. Після 1648 р. вона a priori не могла бути високою. Адже від початку Хмельниччини сільські володіння цього єзуїтського осередку періодично зазнавали чималих збитків. Скажімо, вже 19 серпня 1648 р. повстанці знишили в п'яти маєтках Острозького колегіуму фільварочні будівлі, корчми та всі будинки селян, з-поміж яких 30 осіб було вбито, а 571 захоплено в полон¹⁸. Упродовж 1651-1656 рр. фіксуються нові випадки, коли козаки спустошують і спалюють сільські володіння цього осідку Товариства Ісуса. Своєю чергою в 1657/58 р. вони суттєво постраждали вже від агресивних дій солдатів Речі Посполитої¹⁹. Під час Чуднівської компанії 1660 р. маєтки Острозького колегіуму були настільки спустошені татарами, козаками і московитами, що тогорічний рівень його прибутків опустився до нульової позначки. Така сама ситуація фіксується і в 1669 р.²⁰ А в 1672 р. було вщент зруйновано і спустошено один із маєтків колегіуму – с. Баран'є²¹.

Важливим маркером знищення економічного потенціалу цього осідку ордену була депопуляція селян, які мешкали в його сільських володіннях. Саме їх масовою загибеллю і взяттям у полон «Catalogi triennales» пояснюють тодішній брак надходжень від заміських володінь колегіуму у 1655 і 1672 рр.²². Але навіть ті піддані острозьких єзуїтів, які уникли цих нещасть, не могли працювати на своїх господарів і сплачувати їм податки. Скажімо, в «Catalogo triennali» за 1658 р. зазначається, що нападники забрали все майно селян, які, прагнучи врятуватися від солдатського свавілля, розпорошилися по лісах і сусідніх землеволодіннях²³. На цьому тлі не дивують тодішні зміни у рівні добробуту Острозького колегіуму.

¹⁶ Encyklopedia wiedzy o jezuitach... – S. 482.

¹⁷ ARSI. – Polonica 16. – F. 122; Polonica 17. – F. 130.

¹⁸ Zaleški St. Jezuici w Polsce. – Lwów, 1902. – T. 3. – S. 24.

¹⁹ ARSI. – Polonica 13. – F. 135 v., 206 – 206 v.

²⁰ Ibidem. – Polonica 14. – F. 112, 134 v.; Polonica 15. – F. 121.

²¹ Ibidem. – Polonica 15. – F. 211.

²² Ibidem. – Polonica 13. – F. 135 v.; Polonica 15. – F. 211.

²³ Ibidem. – Polonica 13. – F. 206-206 v. Останнє зауваження є доволі цікавим, оскільки засвідчує, що спустошення маєтків носили в цей час вибірковий характер. Володіння Товариства Ісуса плюндувалися із особливою ретельністю і систематичністю.

**Таблиця 1. Динаміка змін у рівні щорічних прибутків
Острозького осередку Товариства Ісуса в 1644/45-1674/75 pp.
(у злотих)²⁴**

Рік	Розмір прибутків	Видатки на підтримку життєдіяльності колегіуму	Видатки на відновлення [нерухомого] майна	Капітали колегіуму, які перебували у позиках	Військові реквізіції, сплачені колегіумом
1644/45	21.000				
1648/49	1.000				
1650/51	5.600 (ex pagis), 0 (ex censibus)	5.600			
1651/52	3.891 (ex pagis), 0 (ex censibus)	3.201			
1652/53	4.1841* (ex pagis), 0 (ex censibus)	3.050			
1653/54	3.089* (ex pagis), 0 (ex censibus)	1.870			
1654/55	2.128* (ex pagis), 0 (ex censibus)	1.668			
1655/56	2.670*	2.600			
1656/57	2.670*	2.570			
1657/58	2.662	2.682			
1658/59	2.434* (ex pagis), 0 (ex censibus)	1.564			
1659/60	1.752* (ex pagis)	1.000 ²⁵	752		
1660/61	0 (ex pagis)				
1664/65	3.500,19 (ex pagis)				
1668/69	0 ²⁶			5.676	
1671/72	4.400		300		200
1674/75	6.944 (ex pagis), 0 (ex censibus)				

Наведена таблиця засвідчує, що впродовж 1648-1675 pp. Острозький колегіум отримував набагато скромніші прибутки, аніж до Хмельниччини. Головним джерелом їх походження були маєтки, які у воєнний час не могли

²⁴ Складено на підставі аналізу «Catalogorum triennalium» Польської провінції Товариства Ісуса за 1645, 1649, 1651, 1655, 1658, 1660, 1665, 1669, 1672 і 1675 pp. Див.: ARSI. – Polonica 12-16.

* Тут і далі зіркою позначено суму прибутку, отриманого в поточному році з врахуванням залишку за рік минулий.

²⁵ Ця сума грошей призначалася «на підтримку колегіуму і на дорожні витрати тих осіб, які працювали не потрапити до рук московитів і козаків», див. Ibidem. – Polonica 14. – F. 112.

²⁶ У 1669 р. зазначається, що звичним для того часу був прибуток у розмірі 3.600 зл., але його не вдалося зібрати «через часті напади ворогів» («propter hostiles incursiones frequenter»). Див: Ibidem. – Polonica 15. – F. 121.

давати пристойний зиск. Ще гіршими були справи з прибутками від обігу капіталів («ex censibus»). Війна негативно позначалася на матеріальному становищі позичальників, внаслідок чого вони виявлялися неспроможними ані повернати борг, ані сплачувати відсотки. Саме така ситуація склалася в 1669 р. з вищезгаданими позиками загальним розміром 5.676 злотих. Причиною недієвості цього джерела прибутків стало якраз таки масове спустошення шляхетських володінь, прибутки з яких були основним джерелом повернення боржниками єзуїтів своїх позичок²⁷. Фатальну роль відігравала також інфляція – ще один неминучий супутник військово-політичної нестабільності. У 1651 р., не отримавши продуктів із власних спустошених сіл, острозькі єзуїти вимушенні були закуповувати їх утричі дорожче, порівняно зі звичними цінами²⁸. В умовах хронічної нестачі матеріальних ресурсів вони витрачалися переважно на вирішення нагальних питань – підтримку життедіяльності колегіуму, відновлення зруйнованих приміщень і маєтків.

**Таблиця 2. Структура освіти Острозького колегіуму
в 1647/48-1674/75 н. рр.²⁹**

1647/48	Інфіма	Граматика	Синтаксис	Humaniora	Риторика	Філософія	Моральна теологія				
1648-56	Перерва у діяльності										
1656/57	Філософія			Математика							
1657/58	Філософія										
1658-64	Перерва у діяльності										
1664/65	Інфіма і граматика (scholas)										
1665/66	Інфіма і граматика (scholas)	Синтаксис і Humaniora		Риторика (?)							
1666/67	Граматика	Humaniora і риторика									
1667/68	Перерва у діяльності										
1668/69	Граматика (?)	Humaniora і риторика									
1669/70	Інфіма, граматика і синтаксис	Humaniora									
1670/71	Граматика ?	Humaniora і риторика									
1671/72	Інфіма і граматика	Humaniora і синтаксис									
1672/73	Інфіма і граматика	Синтаксис (?)									
1673/74	Інфіма і граматика	Синтаксис									
1674/75	Інфіма і граматика	Синтаксис									

²⁷ ARSI. – Polonica 15. – F. 121.

²⁸ Ibidem. – Polonica 13. – F. 135 v.

²⁹ Складено на підставі аналізу документів Польської провінції Товариства Ісуса: «Catalogorum brevium» за 1647-1674 рр., «Catalogorum triennalium» за 1649, 1651, 1655, 1658, 1660, 1665, 1669, 1672 і 1675 рр., а також «Historiarum». Див.: ARSI – Polonica 12-16, 44, 53; Fondo Gesuitico 1537/9/44.

Часом також виділялися кошти на утримання тих членів ордену, які вимушенні були рятуватися втечею від наступу козаків і московитів (1660)³⁰.

Перманентна військова небезпека, руйнація міської інфраструктури Острозького колегіуму і хронічний брак матеріальних ресурсів – все це аж ніяк не сприяло нормальній організації освітньої діяльності. До 1664/65 н. р. орденська школа в Острозі фактично не існувала³¹, а згодом – ледь жевріла, маючи лише 1-2-класи. Відновлення діяльності цього навчального закладу і розвиток її структури в 1664/65 – 1665/66 н. р. був пов’язаний зі зростанням прибутків осідку в першій половині 1660-х років. Натомість погіршення військово-політичної ситуації після 1666 р. і пов’язане з цим падіння надходжень до бюджету колегіуму спричинили перерву у діяльності школи у 1667/68 н. р. і її мінімальну структуру в 1669/70-1670/71 навчальних роках.

Зовнішні умови існування, матеріальне підґрунтя діяльності і структура освіти в 1675-1700 рр. Починаючи з середини 1670-х років зовнішньополітичне становище Речі Посполитої дещо покращується. У липні 1678 р. було продовжено термін дії Андрусівської угоди із Московським царством, а в 1686 р. – підписано із ним «Вічний мир». З іншим своїм принциповим противником – Швецією – Річ Посполита 4 серпня 1677 р. навіть утворила альянс, спрямований проти Бранденбурзького курфюрства. Своєю чергою Османська імперія в останній чверті XVII ст. вже не завдавала «шляхетській республіці» такої великої матеріальної шкоди, як наприкінці 1660-х – на початку 1670-х років. Спочатку цьому сприяла Журавненська мирна угода, а згодом – перебіг основних військових дій за межами Речі Посполитої³². Все це спричинило покращення зовнішніх умов існування Острозького колегіуму після 1675 р., але водночас не забезпечило миттєвого відновлення його господарського потенціалу. Осередок потребував певного періоду мирного життя для того, аби відновити кондиції після масштабних спустошень, які були завдані його маєткам у попередні часи. Разом із тим, в останній чверті XVII ст. південно-східним околицям Волинського воєводства продовжували дошкуляти татарські набіги. Особливо руйнівними вони були впродовж 1675-1678 рр., і саме в цей час маєтки колегіуму зазнали чималих збитків, а значна частина їх мешканців опинилася у полоні³³.

³⁰ ARSI. – Polonica 14. – F. 112.

³¹ Курси філософії і математики, які викладалися в 1656/57 – 1657/58 н. рр. в Острозі, були тимчасово перенесені сюди із Сандомира, який перебував тоді під шведською окупацією. Див.: Załęski St. Jezuici w Polsce. – Kraków, 1905. – T. 4. – S. 1269; ARSI. – Polonica 13. – F. 206-206 v.

³² Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 325, 329; Polska, dzieje narodu, państwa i kultury / pod red. J. Topolskiego. – Poznań, 1994. – T. 2. – S. 494, 501.

³³ ARSI. – Polonica 17. – F. 130. Саме брак чоловіків в тодішніх документах Острозького колегіуму вважається головною причиною господарського занепаду його маєтків: «Отже, якщо навіть земля і може оброблятися прикріпленими до землі старанними [селянами], і членами їхніх родин, і домашньою худобою, але це не може дійти до логічного кінця з огляду на

Ці обставини безперечно вплинули на те, що у випадку Острозького колегіуму після 1675 р. не спостерігається стрімкого економічного зростання. Але вектор змін розміру його щорічних прибутків набуває чіткої позитивної спрямованості.

Таблиця 3. Динаміка змін у рівні щорічних прибутків Острозького осередку Товариства Ісуса в 1674/75 – 1699/1700 pp. (у злотих)³⁴

Рік	Розмір прибутків	Розмір витрат		
		На ремонт колегіуму і відновлення майна	На «сільсько-господарські потреби» й інші справи колегіуму	На будівництво
1674/75	6.944			
1677/78	бл. 6.000 (ex pagis), 0 (ex censibus)		1.500	0
1680/81	8.000 (ex pagis), 0 (ex censibus), 0 (in creditis)			
1689/90	9.831			
1692/93	6.000 (ex pagis)			
1695/96	6.000 (ex pagis), 88 (ex censibus)	1.600		
1699/1700	6.000 (ex pagis), 88 (ex censibus)			

Часткове подолання деструктивних наслідків військових подій 1648–1675 pp. і поступове зростання щорічних прибутків Острозького колегіуму дозволило поновити викладання курсів *humaniora* (з 1676/77 н. р.) і *риторики* (з 1678/79 н. р.). До осені 1678 р. в Острозі існувала двокласова єзуїтська школа – першого року викладалася граматика (як правило з інфімою), а другого – синтаксис із *humaniora*. Згодом – з утворенням трирічної школи – курс синтаксису починає читатися окремо, а *humaniora* і *риторика* утворюють зміст навчання на третьому році Острозької школи (з 1681/82 н. р.). В 1680/81 н. р. для парафіяльного духовенства було запроваджено курс моральної теології, який напевно читався і в подальшому упродовж 1693/94 – 1699/1700 навчальних років.

відсутність і дефіцит чоловіків... немає сподівань на швидке відновлення маєтків з огляду на брак чоловіків», див. ARSI. – Polonica 17. – F. 130 v.

³⁴ Складено на підставі аналізу «Catalogorum triennalium» Польської провінції Товариства Ісуса за 1675, 1678, 1681, 1690, 1693, 1696 і 1700 роки. Див.: ARSI – Polonica 16-18, 20, 21 A, 22.

**Таблиця 4. Структура освіти Острозького колегіуму
в 1674/75 – 1699/1700 н. рр.³⁵**

1675/76	Інфіма і граматика	Синтаксис		
1676/77	Граматика	Синтаксис і humaniora		
1677/78	Інфіма і граматика	Синтаксис і humaniora		
1678/79	Інфіма і граматика	Синтаксис (і humaniora ?)	Риторика	
1679/80	Інфіма і граматика	Синтаксис (і humaniora ?)	Риторика	
1680/81	Інфіма і граматика	Синтаксис (і humaniora ?)	Риторика	Моральна теологія
1681/82	Граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	
1682/83	Граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	
1683/84	Інфіма і граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	
1684/85	Граматика	Синтаксис	Риторика (і humaniora ?)	
1685/86	Інфіма і граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	
1686/87	Інфіма і граматика	Синтаксис	Риторика (і humaniora ?)	
1687/88	Інфіма і граматика	Синтаксис	Риторика (і humaniora ?)	
1688/89	Інфіма і граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	
1689/90	Інфіма і граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	
1690/91	Інфіма і граматика	Синтаксис	Риторика (і humaniora ?)	
1691/92	Граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	
1692/93	Інфіма і граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	
1693/94	Інфіма і граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	Моральна теологія
1694/95	Граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	Моральна теологія
1695/96	Інфіма і граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	Моральна теологія
1696/97	Інфіма і граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	Моральна теологія
1697/98	Інфіма і граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	Моральна теологія
1698/99	Інфіма і граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	Моральна теологія
1699/00	Граматика	Синтаксис	Humaniora і риторика	Моральна теологія

Учні і викладачі. Єзуїтські вихованці поділялися на дві головні категорії – «scholastici nostri» (майбутні члени ордену) і «scholastici externi» (світські особи). У кількісному співвідношенні ці дві групи учнів були нерівнозначні. Перші завжди складалися з обмеженої кількості осіб. Скажімо, в Острозькому колегіумі у 1657/58 н. р. було дев'ять «scholastici nostri», які вивчали метафізику (йдеться про вихованців Сандомирського осідку ордену, тимчасово евакуйованих на схід)³⁶. Набагато численнішими були «scholastici externi». Українські осередки ордену у довоєнний період мали від 100 до 330, а за наявності класів філософії і теології – взагалі 500-600 учнів³⁷. Малоформатній Острозькій школі в 1660-1690-х роках, звісно, було далеко до цих показників. В цей період у ній могло навчатися не більше

³⁵ Складено на підставі аналізу документів Польської провінції Товариства Ісуса: «Catalogorum brevium» за 1675-1699 рр., «Catalogorum triennalium» за 1675, 1678, 1681, 1690, 1693, 1696 і 1700 рр. Див.: ARSI. – Polonica 16-18, 20, 21 A, 22, 44, 45.

³⁶ Ibidem. – Polonica 44. – F. 154 v.

³⁷ Encyklopedia wiedzy o jezuitach... – S. 242, 264, 379, 498, 747; Historia wychowania / Pod red. L. Kurdybachy. – Warszawa, 1967. – T. 1. – S. 362; Wroczynski R. Dzieje oświaty polskiej do roku 1795. – Warszawa, 1983. – S. 110.

50-100 юнаків, тоді як у спокійніші часи (до 1648 р. або після 1714 р.) цей показник досягав позначки 250 осіб³⁸.

Напередодні Хмельниччини в Острозькій єзуїтській школі навчалася здебільшого молодь із респектабельних родин³⁹. У 1640 р. для неї в структурі місцевого єзуїтського осередку було створено спеціальний заклад – Collegium Nobilium. Його потреби забезпечувалися завдяки цільовій фундації Анни-Алойзи Ходкевич (містечко Сураж із волостю), яка приносила щорічний прибуток у розмірі 4.000 злотих⁴⁰. Саме за рахунок цих коштів для острозького Collegii Nobilium було побудовано окрему кам'яну будівлю⁴¹. Після 1648 р. ця складова інфраструктури колегіуму – враховуючи тодішнє припинення шкільної діяльності – тривалий час природно не функціонувала. Щоправда, в 1659 р. один з місцевих єзуїтів – о. Ян Кеджинський – таки йменується прокуратором майна у Суражі і опікуном конвікту («curam habebit convictus»)⁴². Втім, оскільки Острозька школа ордену була тоді недієздатною, то другу частину обов’язків цього єзуїта слід визнати лише синекурою. З більшою певністю можна говорити про функціонування Collegii Nobilium у 1665/1666 н. р.⁴³, тоді як регулярно діяти він починає у 1670-х. Наявність цієї інституції в межах Острозького колегіуму чітко фіксується в 1672/73, 1674/75, 1679/80, 1681/82-1684/85 та 1696/97-1699/1700 навчальних роках⁴⁴. В цей час Collegium Nobilium фактично перетворюється на бурсу бідних⁴⁵. Матеріальні потреби цього закладу забезпечувалися не лише коштом звичних надходжень із Суражка⁴⁶, але і з річних відсотків (90 зл.) від інвестування цільової суми капіталу⁴⁷. Ці кошти мали щороку вирішувати матеріальні проблеми 20 учнів Острозької єзуїтської школи, які походили з незаможної шляхти⁴⁸. Щоправда, у скрутні часи (наприкінці 1660-х – у 1690-ті) їх чисельність ніколи не дотягувала до цього показника⁴⁹.

³⁸ Załęski St. Jezuici w Polsce. – Kraków, 1905. – T. 4. – S. 1273; Encyklopedia wiedzy o jezuitach... – S. 482.

³⁹ Załęski St. Jezuici w Polsce. – Kraków, 1905. – T. 4. – S. 1256.

⁴⁰ Encyklopedia wiedzy o jezuitach... – S. 482.

⁴¹ Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская. – С. 346.

⁴² ARSI. – Polonica 44. – F. 168.

⁴³ Ibidem. – F. 201 v.

⁴⁴ Ibidem. – F. 247 v., 263, 313, 329 v., 340, 349, 357 v.; Polonica 45. – F. 165, 182, 199, 218 v.

⁴⁵ У цьому пересвідчує той факт, що в третьій частині «Catalogo triennali» Острозького колегіуму за 1675 р. згадується лише про фінансування діяльності бурси бідних, хоча в номенклатурі посад острозьких єзуїтів за 1672/73 і 1674/75 н. рр. традиційно фігурує «управитель конвіктом» («Regens Convictus»), див.: ARSI. – Polonica 44. – F. 247 v., 263; Polonica 16. – F. 122.

⁴⁶ Stecki T.J. Wolyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1871. – T. 2. – S. 76.

⁴⁷ ARSI. – Polonica 16. – F. 122.

⁴⁸ Stecki T.J. Wolyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – T. 2. – S. 76.

⁴⁹ Załęski St. Jezuici w Polsce. – Kraków, 1905. – T. 4. – S. 1273.

Діяльністю Collegii Nobilium керувала окрема функціональна особа, яку іменували «префектом конвікту шляхетних» («Praefectus Convictus Nobilium») (у 1665/66 н. р.), «управителем конвіктом» («Regens Convictus») (1672/73, 1674/75, 1683/84 та 1684/85 н. рр.) або «управителем конвіктом шляхетних» («Regens Convictus Nobilium») (1697/98-1699/1700 н. рр.)⁵⁰. Іноді відповідна посада визначалася в описовий спосіб – «curam habebit Convictum» («буде турбуватися про конвікт»). Ця формула вживається щодо острозького Convictus Nobilium у 1659/60, 1679/80, 1681/82 і 1682/83 н. рр.⁵¹. Поряд із керівником конвікту в документах цього езуїтського осідку іноді з'являється постать його помічника. Останній іменувався «товаришем» («Socio») першого, або особою, що перебуває «разом з отцем управителем конвікту» («cum Patre Regente Convictus»). Відповідна посада існувала в Острозькому колегіумі в 1696/97-1699/1700 н. рр., коли помічниками керівника Convictus Nobilium були коад'ютори Томаш Міхалкович і Мацей Бубінський⁵².

Важливу роль у шкільному житті грали маріанські содаліці (релігійні конгрегації вихованців ордену) і академії (кола самопідготовки учнів). Перші з них створювалися в цілях популяризації серед учнів культу Діви Марії та їх морального самовдосконалення. З цією метою члени даної учнівської конгрегації у неділі і свята спільно здійснювали необхідні духовні вправи і відвідували богослужіння, брали участь в урочистих релігійних процесіях, а також надавали допомогу хворим і бідним мешканцям міста⁵³. Входячи до складу маріанської содаліції, світські учні езуїтських шкіл автоматично зараховувалися до лав академії. В іншому разі стати членом останньої можна було лише з особистого дозволу ректора відповідного осередку ордену⁵⁴. Подібний стан речей природно заохочував вступати до маріанських содаліцій всіх, в тому числі й некатолицьких, вихованців ордену. Адже, потрапляючи завдяки цьому до лав академії, вони отримували можливість систематично покращувати свої знання в процесі спільнотного виконання різних навчальних вправ⁵⁵.

Впродовж другої половини XVII ст. в Острозькому колегіумі не було жодного випадку, коли б синхронно існували окремі посади для керівників академії і маріанської содаліції. Проте двічі (у 1686/87 і 1687/88 н. рр.) ми бачимо осіб із нейтральним визначенням їхніх функцій («Pater Congregationis Studiosorum», «Socius Patri Congregationis»)⁵⁶, які чітко не корелюються саме

⁵⁰ ARSI. – Polonica 44. – F. 201 v., 246 v., 262, 346, 356; Polonica 45. – F. 182, 199, 218 v.

⁵¹ Ibidem. – Polonica 44. – F. 168, 313, 329 v., 340.

⁵² Ibidem. – Polonica 45. – F. 165 v., 182 v., 199 v., 219.

⁵³ Leń K. Jezuickie kolegium św. Jana w Jarosławiu. 1573-1773. – Kraków, 2000. – S. 98-100; Załęski St. Jezuici w Polsce. – Kraków, 1905. – T. 4. – S. 1046.

⁵⁴ Ratio atque institutio studiorum SJ czyli ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599) // Archiwum dziejów oświaty / Pod red. Kaliny Bartnickiej. – Warszawa, 2000. – T. 13. – S. 47, 114.

⁵⁵ Ibidem. – S. 116.

⁵⁶ ARSI. – Polonica 45. – F. 8 v., 22-22 v.

з академією або маріанською содалітією. З огляду на майже ідентичний склад цих учнівських організацій, можна припустити, що вони тоді існували в Острозі як організаційно єдина спільнота. Поява в 1686/87 н. р. одразу двох вищезгаданих посад свідчить про можливість децентралізації управління цим аспектом учнівського життя на засадах делегування «отцем» частини своїх повноважень «товаришу». Ймовірно, перший із них концентрувався на суто релігійній діяльності учнів, тоді як другий контролював діяльність кола самопідготовки.

Ефективність діяльності кожної єзуїтської школи залежала, насамперед, від якості викладацького складу. Ключова роль особи педагога в єзуїтській освіті засвідчується змістом шкільного статуту ордену «Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu»⁵⁷. Фактично це була збірка пояснень і директив щодо різних аспектів навчального життя, які адресувалися переважно викладачам окремих курсів і були покликані забезпечити за їх допомоги реалізацію певного освітнього ідеалу. Відведення особі вчителя ключового значення в діяльності єзуїтської школи зумовило зацікавленість ордену у належній підготовці своїх кадрів до педагогічної роботи. Складовою її частиною було інтелектуальне вдосконалення, яке полягало у послідовному опануванні членами Товариства Ісуса курсів риторики, філософії і теології. Саме вони постійно згадуються в «Catalogos triennales» при характеристиці освіченості єзуїтів Польської провінції ордену, в тому числі й тих осіб, які займалися педагогічною діяльністю.

Поточний стан і динаміку змін у рівні освіченості педагогів Острозької єзуїтської школи характеризують таблиці 5а-5в.

Таблиця 5а. Ступінь поширеності спеціальної риторичної освіти

Період	1 рік	1,5 року	0 років
1665-1670	4 особи (57,1%)	---	3 особи (42,9 %)
1670-1675	3 особи (50 %)	---	3 особи (50 %)
1675-1680	7 осіб (58,3 %)	---	5 осіб (41,7 %)
1680-1685	10 осіб (71,4 %)	---	4 особи (28,6 %)
1685-1690	5 осіб (38,5 %)	---	8 осіб (61,5 %)
1690-1695	10 осіб (66,7 %)	1 особа (6,7 %)	4 особи (26,6 %)
1695-1700	11 осіб (78,6 %)	---	3 особи (21,4 %)

До 1675 р. викладачі Острозького колегіуму мали досить посередній рівень освіти. Менше 2/3 з-поміж них здолали спеціальний риторичний курс, менше 3/4 мали у своєму запліччі трирічний курс філософії, щонайбільше 50 % опанували чотирирічний курс теології.

⁵⁷ Ratio atque institutio studiorum SJ czyli ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599) // Archiwum dziejów oświaty / Pod red. Kaliny Bartnickiej. – Warszawa, 2000. – T. 13. – S. 33-121.

Таблиця 5б. Ступінь поширеності філософської освіти

Період	4 роки	3 роки	Неповні 3 роки	2 роки	0 років
1665-1670	1 особа (14,3 %)	4 особи (57,1 %)	---	---	2 особи (28,6 %)
1670-1675	---	3 особи (50 %)	---	---	3 особи (50 %)
1675-1680	---	11 осіб (91,7 %)	---	---	1 особа (8,3 %)
1680-1685	---	10 осіб (71,4 %)	---	---	4 особи (28,6 %)
1685-1690	---	9 осіб (69,2 %)	---	1 особа (7,7 %)	3 особи (23,1 %)
1690-1695	---	11 осіб (73,3 %)	2 особи (13,3 %)	2 особи (13,3 %)	---
1695-1700	---	14 осіб (100 %)	---	---	---

**Таблиця 5в. Ступінь поширеності теологічної освіти
(тільки для єзуїтів-отців (patri))**

Період	4 роки	3 роки	2 роки	0 років
1665-1670	2 особи (50 %)	1 особа (25 %)	1 особа (25 %)	---
1670-1675	---	1 особа (100 %)	---	---
1675-1680	---	2 особи (40 %)	2 особи (40 %)	1 особа (20 %)
1680-1685	3 особи (75 %)	---	1 особа (25 %)	---
1685-1690	2 особи (40 %)	3 особи (60 %)	---	---
1690-1695	6 осіб (66,7 %)	1 особа (11,1 %)	2 особа (22,2 %)	---
1695-1700	8 осіб (80 %)	1 особа (10 %)	1 особа (10 %)	---

Перші два показники (рівень риторичної і філософської освіченості) відображають загальні тенденції у підготовці єзуїтів, які тоді викладали на сході Польської провінції⁵⁸ – брак молодих кадрів примушував їх керівни-

⁵⁸ Для порівняння: у 1665-1670 рр. в цілому на українських землях 107/116 із 166 (64,5-69,9 %) викладачів мали досвід щонайменше однорічного вивчення риторики у складі ордену,

цтво нехтувати обов'язковими етапами пробації новіціїв, швидко спрямовуючи їх до педагогічної роботи. Своєю чергою низький рівень теологічної освіченості острозьких викладачів-отців⁵⁹ свідчить про те, що ця езуїтська школа не трактувалася керівництвом провінції як значущий елемент її педагогічної системи загалом і цілісної діяльності Острозького колегіуму зокрема. Період 1675-1690 рр. позначився боротьбою двох тенденцій, коли помітний спад рівня освіченості езуїтських викладачів в Острозі змінюється не менш різким підйомом. І лише в останнє десятиліття XVII ст. освітній рівень педагогів Острозької школи Товариства Ісуса послідовно й швидко покращується.

Інтелектуальний і культурний потенціал Острозького колегіуму. Ефективність освітньої діяльності езуїтських осідків також залежала від обсягів та якості наявних в них книжкових фондів. В Острозі формування бібліотеки почалося, ймовірно, з моменту заснування місцевого колегіуму (1624), і станом на 1648 р. вона нараховувала вже понад 4.000 томів. Це був середній показник для тодішніх осередків Товариства Ісуса в Речі Посполитій. Місцеві колегіуми Товариства Ісуса володіли як правило від 5 до 10 тисяч томів, а резиденції від 2 до 5 тисяч⁶⁰.

В структурному відношенні бібліотеки українських езуїтських осідків у другій половині XVII ст. складалися зі спільної книгозбірні (*bibliothecae communis*) і численних спеціалізованих колекцій літератури. Саме такий стан речей фіксує тодішня нормативна база діяльності ордену. Зокрема, серед її складових можна зустріти наступне положення: «спільна бібліотека, наскільки це є можливим, нехай буде у кожному осередку... Окрім того, нехай кожен володіє книгами, які є потрібні для нього»⁶¹. *«Bibliotheca communis»* включала більшість літератури, яка зберігалася в езуїтських колегіумах і резиденціях. Натомість спеціалізовані зібрання книг були невеликими за своїми обсягами, проте набагато перевищували спільну бібліотеку за ступенем своєї практичної цінності. Доожної подібної колекції включа-

а 115/117 із 166 (69,3-70,5 %) – досвід трирічного вивчення філософії (тут і далі перша з двох поданих через дріб цифра позначає число персонально ідентифікованих викладачів з певним досвідом освіти, а друга – максимально можливе число езуїтів-чителів з певним досвідом освіти, включно з тими, персоналії яких поки не встановлені). Див.: Сєрятов С. Викладацький склад як показник якісного рівня езуїтської освіти на українських теренах Речі Посполитої у 1648-1670 рр. // Київська академія. – Київ, 2010. – Вип. 8. – С. 96, 98, 100.

⁵⁹ Для порівняння: в 1665-1670 рр. в цілому на українських землях 38 із 45 отців-викладачів *studia inferioria* (84,4 %) мали у своєму запітччі чотирирічний курс теології. З-поміж них 32/33 особи здобули відповідну освіту у складі ордену (71,1-73,3 %). В середовищі отців-викладачів *studia superiora* 4-річний курс богослов'я опанували 41/42 із 42 викладачів, себто 97,6-100 % (причому, за єдиним винятком, усі у складі Товариства Ісуса). Див.: Сєрятов С. Викладацький склад як показник якісного рівня езуїтської освіти... – С. 98, 100.

⁶⁰ Encyklopedia wiedzy o jezuitach... – S. 43.

⁶¹ Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie. – Rkps. 431. – F. 104.

лися лише ті книги, які могли допомогти у здійсненні конкретної діяльності. Зокрема, йдеться про виконання функцій ректора, міністра, проповідника або викладача певної складової єзуїтської освіти (теології, філософії, риторики, *humaniora*, синтаксису, граматики, інфіми). Носії всіх цих титулів володіли спеціалізованими зібраннями книг на правах тимчасового користування, обмеженого у часі виключно періодом перебування на даній посаді. В аналогічній ситуації знаходилися також єзуїти, пов'язані із діяльністю «семінарій для наших» («seminariorum nostrorum»), «бурс музик» («bursarum musicorum»), друкарень, аптек⁶², студентських конгрегацій, конвіктів і інших структурних елементів колегіумів та резиденцій⁶³. Якщо спеціальними зібраннями книг могли вільно користуватися лише відповідні функціональні особи, то «bibliothecae communes» мали значно ширше коло абонентів. Зокрема, їх читачами були всі члени даного осередку ордену і вихованці відповідної школи⁶⁴.

Із початком Хмельниччини перед острозькими єзуїтами постала загроза втратити своє зібрання книг. Зрештою, своєчасно вивезти бібліотеку Острозького колегіуму (на відміну від сусіднього Луцького) до безпечнішого місця так і не вдалося – більшу частину цієї книгозбірні (блізько 4.000 томів) було знищено, тоді як решту єзуїтам вдалося відправити до Дубна, а згодом до Княгинина. У рідні пенати вона повертається лише на межі XVII і XVIII ст. Разом із цією бібліотекою до Острога потрапили зібрання книг Ксаверівського і Кам'янець-Подільського осередків ордену, які перейшли до своїх безпосередніх власників тільки у 1719 і 1721 рр.⁶⁵

Водночас, в міру відновлення діяльності ордену в Острозі після 1648 р., в ньому починає формуватися нова бібліотека. Першим кроком на цьому шляху стало успадкування колегіумом особистої книгозбірні єзуїта Каспера Бродовського (1581-1649), який був місіонером при дворі Анни-Алоїзи Ходкевич⁶⁶. Однак про сталій і систематичний розвиток місцевої бібліотеки тоді можна було лише мріяти. Принаймні, в «Catalogo triennali» Острозького колегіуму за 1649-1700 рр. немає жодних згадок про джерела фінансування відповідної його діяльності⁶⁷.

Ще одним важливим рушієм культурної активності єзуїтських шкіл були бурси музик (*bursae musicorum*). З одного боку, вони забезпечували музич-

⁶² Grzebień L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. – Lublin, 1975. – T. 30. – S. 248-251, 256-257, 260-263.

⁶³ Encyklopedia wiedzy o jezuitach... – S. 42.

⁶⁴ Gottfried K. Jezuici w Jarosławiu. – Jarosław, 1933. – S. 23.

⁶⁵ Zaleński St. Jezuici w Polsce. – Kraków, 1905. – T. 4. – S. 1263; Encyklopedia wiedzy o jezuitach... – S. 264, 483.

⁶⁶ Encyklopedia wiedzy o jezuitach... – S. 483.

⁶⁷ ARSI. – Polonica 12. – F. 138 v.-139; Polonica 13. – F. 135-136, 206-206 v.; Polonica 14. – F. 112, 269; Polonica 15. – F. 121, 211-211 v.; Polonica 16. – F. 122; Polonica 17. – F. 130; Polonica 18. – F. 138; Polonica 20. – F. 178-178 v., 360; Polonica 21 A. – F. 14; Polonica 22. – F. 160.

но-хоровий супровід богослужіння і публічних урочистостей, а з іншого – готували кваліфікованих фахівців, які в подальшому могли реалізовувати власні творчі здібності далеко поза межами своєї *alma mater*. Такий дуалізм був логічним наслідком подвійної сутності цих установ. Вони являли собою не лише музичні колективи, які займалися постійною професійною діяльністю, а й спеціалізовані відгалуження відповідних єзуїтських шкіл, в межах яких юнаки навчалися грі на музичних інструментах, сольному і хоровому співу, вмінню читати й писати ноти⁶⁸. Бінарність сутності бурс музик визначила неоднорідність статусу їх членів, яких можна умовно поділити на дві категорії. До першої з них належали особи, які на даний момент лише здобували музичну освіту. Вони відбиралися з числа єзуїтських вихованців, що виявляли схильність до музики і походили з незаможної родини⁶⁹. Після трьох років набуття освіти у бурсах музик юнаки переходили до другої категорії їх мешканців. Йдеться про осіб, які віддавали символічний борг колегіуму, безкоштовно навчаючи музиці своїх молодших колег. Лише по завершенні другого трирічного терміну перебування у згаданій бурсі єзуїтські вихованці могли або залишити ці заклади, або продовжити працювати в них вже як наймані за гроші співробітники⁷⁰.

У другій половині XVII ст. бурси музик часто стають замінником більш архаїчної єзуїтської установи – бурси бідних, поєднуючи у собі одразу дві функції (спеціалізованої музичної школи і інституту соціальної підтримки незаможних учнів). Подібне суміщення, втім, не було стало діючою аксіомою. Скажімо, в Острозькому колегіумі власне бурса музик напевно існувала лише у 1675-1678 і 1685-1696 рр. Щорічний обсяг її фінансування становив 126 злотих, які набігали як проценти від переданих в позику сум у розмірі 1450 (1675-1678 рр.), 1400 (1685-1693 рр.) і 1100 злотих (1693-1696 рр.)⁷¹. Ці кошти йшли на облаштування приміщень бурси і забезпечення юнаків музичними інструментами, їжею, одягом etc.⁷² Бурсаки складали досить нечисленну категорію вихованців ордену. Скажімо, у бурсі музик Ярославського колегіуму св. Йоана у другій половині XVII ст. водночас перебувало лише від 2 до 12 осіб⁷³. Зважаючи на скромніші обсяги фінансування острозької установи, її учнівсько-музичний колектив мав бути ще менш численним.

Бурси музик користувалися в рамках відповідних осередків ордену автономним статусом. В цьому пересвідчує не лише окреме розміщення цих

⁶⁸ Pelczar R. Szkolnictwo jezuickie w Jarosławiu 1575-1773 r. // Nasza Przeszłość. – Kraków, 1995. – T. 84. – S. 40; Obirek S. Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564-1668. – Kraków, 1996. – S. 85.

⁶⁹ Grzebien L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku. – S. 260.

⁷⁰ Obirek S. Działalność kulturalna jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1564-1668). Próba syntezы. – Kraków, 1996. – S. 37.

⁷¹ ARSI. – Polonica 17. – F. 130; Polonica 20. – F. 178 v., 360; Polonica 21 A. – F. 14.

⁷² Obirek S. Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564-1668. – S. 86.

⁷³ Pelczar R. Szkolnictwo jezuickie w Jarosławiu 1575-1773 r. – S. 38-39.

закладів⁷⁴ і наявність у них спеціальних джерел фінансування⁷⁵, але й існування самоврядної системи управління. Провідну роль у вирішенні навчальних і господарських питань цих єзуїтських інститутів відігравали їх безпосередні керівники⁷⁶. У номенклатурі посад Острозького колегіуму за другу половину XVII ст. така особа фігурує лише одного разу – в 1686/87 н. р. – під іменем «префект бурси музик» («praefectus bursae musicorum»). Йдеться про о. Валентина Туровінського, який водночас викладав курси риторики і *humaniora*, а також керував діяльністю учнівської конгрегації⁷⁷.

Ще одним важелем культурного впливу єзуїтських шкіл на навколоишній соціум було влаштування ними публічних заходів (лекцій, вистав, диспутів, проголошення промов і віршів тощо). До початку Хмельниччини подібні акції більш-менш регулярно проводилися в Острозі, починаючи з 1625 р. Після 1648 р. в цьому відношенні наступає затяжна пауза, яка тривала аж до 13 листопада 1670 р., коли в Острозькому єзуїтському костелі юнаки зіграли виставу, присвячену блаженному Станіславу Костці. В останній чверті XVII ст. публічно-культурна діяльність Острозької школи ордену набуває більшого динамізму. Скажімо, впродовж 1683-1699 рр. вихованцями цього освітнього закладу було публічно презентовано дев'ять драм і щонайменше стільки ж діалогів⁷⁸.

Культурні заходи учнів єзуїтських шкіл були багатофункціональним явищем. Вони не лише ознайомлювали місцеве населення із культурними здобутками Ренесансу і Бароко, але й відігравали важливу роль у навчальному процесі. Зокрема, деякі публічно-культурні заходи, як, скажімо, привселюдні лекції (у граматичних класах)⁷⁹, належали до обов'язкових учнівських вправ. Вони могли використовуватися також як засіб заохочення учнів до навчання. Зокрема, з-поміж вихованців класів *humaniora* і риторики на активну участь у публічних лекціях могли розраховувати лише ті особи, які були визнані кращими у відповідних вправах під час щоденних занять⁸⁰.

Таким чином, 1648 р. стає поворотним моментом в історії Острозького колегіуму. На зміну добі динамічного розвитку його освітньої діяльності та інституційної інфраструктури приходить тривалий період летаргії і стагнації. Головною причиною перерви у діяльності школи (1648-1664) була військово-політична нестабільність. Вона створювала сталий дефіцит безпеки, який не дозволяв єзуїтам спокійно мешкати в Острозі, а батькам учнів – без-

⁷⁴ Obirek S. Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564-1668. – S. 85.

⁷⁵ Див., зокрема: ARSI. – Polonica 13-18, 20, 21 A, 22.

⁷⁶ Obirek S. Działalność kulturalna jezuitów... – S. 37.

⁷⁷ ARSI. – Polonica 45. – F. 8 v.

⁷⁸ Okoń J. Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku // Studia staropolskie. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – T. 26. – S. 368.

⁷⁹ Ratio atque institutio studiorum... – S. 88.

⁸⁰ Ibidem. – S. 120.

турботно відправляти своїх дітей на навчання до цього міста. Водночас перманентні військові дії на Волині негативно позначалися на господарсько-му потенціалові Острозького колегіуму, примушуючи його до жорсткого секвестру витрат на свої потреби. В ситуації, коли йшлося по суті про елементарну підтримку життєдіяльності місцевого осідку ордену і його нечисленного колективу, освітня діяльність природно віходила на другий план, ставала невіртуальною розкішшю. Чинник військових дій і пов'язаних із ними руйнацій продовжував визначати долю Острозького колегіуму при наймні до середини 1670-х років. Не дивно, що відновлена єзуїтська школа складалася лише з 1-2 класів, пропонуючи нечисленним учням скорочений курс дисциплін *studia inferioria*. Покращення матеріального становища осередку в останній чверті XVII ст. дозволило перейти до формату трикласової школи, а згодом – відкрити курс моральної теології. Місцеві викладачі мали посередній рівень професійної підготовки, яка часто не включала опанування курсів риторики, філософії, а у випадку єзуїтів-отців – також теології. В цьому відношенні Острозький колегіум не складав винятку на тлі загальної ситуації на сході Польської провінції ордену, де після 1648 р. спостерігається тривале зниження якості підготовки викладачів. Гіршими були справи із тодішнім інтелектуально-культурним потенціалом Острозької єзуїтської школи. Частину бібліотеки було знищено, а решта перебувала в евакуації до кінця XVII ст. Нові надходження до неї носили епізодичний характер і не покривали понесених втрат. Своєю чергою бурса музик і театральна сцена Острозького колегіуму починають стабільно діяти лише в останній чверті XVII ст. Поступове зникнення примари війни і викликаних нею негараздів дозволяло острозьким єзуїтам сподіватися, що у XVIII ст. їх осідок таки зможе відродити втрачений освітньо-культурний потенціал.